

HELENA GROCHOLA-SZCZEPANEK

OSOBLIWOŚCI CZASU PRZESZŁEGO GWAROWEGO CZASOWNIKA BYĆ NA PODSTAWIE DANYCH KORPUSOWYCH

COBISS: 1.01

[HTTPS://DOI.ORG/10.3986/JZ.25.2.8](https://doi.org/10.3986/jz.25.2.8)

Značilnosti preteklika spiškega narečnega glagola *być* ‘biti’ na osnovi korpusnih podatkov

Prispevek obravnava kategorijo preteklega časa glagola *być* ‘biti’ v spiškem narečju. Izsledki izhajajo iz gradiva za Spiški narečni korpus. Glagolska spregatev je v narečju drugačna kot v splošni poljščini. Ohranile so se arhaične oblike tipa *bylech*, *jech byl*, *my byli*. Navedeni so podatki o številu pojavitev vseh oblik v korpusu. Izbrani primeri so prikazani v širšem kontekstu, skupaj z metapodatki. Predstavljene so tudi možnosti uporabe elektronskega korpusa za morfološke in sociolingvistične raziskave.

Ključne besede: pretekli čas, glagol, narečje, korpusni podatki

Characteristic Features of the Past Form of the Spisz Dialect Verb ‘to be’ Based on Corpus Data

This article discusses the past form of the verb ‘to be’ in the Spisz dialect. The material is derived from the Spisz Dialect Corpus. Verb inflection in the dialect differs from standard Polish. Archaic forms such as *bylech*, *jech byl*, and *my byli* are still used in the dialect. The number of occurrences of all the forms in the corpus is provided. Selected examples are presented in a broader context along with metadata. The author also presents the possibilities of using the electronic corpus for morphological and sociolinguistic research.

Keywords: past form, verb, dialect, corpus data

1 WPROWADZENIE

Czasownik *być* występuje w zdaniu jako samodzielne orzeczenie w znaczeniu egzystencjalnym ‘istnieć, występować, żyć, odbywać się itp.’. Ponadto – w funkcji niesamodzielnej, gramatycznej jako łącznik w orzeczeniach imiennych (*Ona jest malarką*) oraz jako składnik złożonych form czasowników: czasu przyszłego (*Będziemy się uczyli // uczyć języka słoweńskiego*), strony biernej (*Zdanie jest napisane poprawnie*) i zwrotów nieosobowych (*Było już późno*). Czasownik *być* jest nieregularny, ma osobliwą odmianę izolowaną, opierającą się na czterech supletywnych tematach: *jest-*, *s-*, *będ-* (z alternantami: *będź-* i *bądz-*) oraz *by-* (Laskowski 1998: 235). Od XVI wieku w czasie teraźniejszym formy osobowe tworzone są na wzór czasu przeszłego. Ich podstawą jest forma *jest*, do której dodawane są końcówki osobowe w 1 i 2 osobie liczby pojedynczej oraz mnogiej, tylko 3 osoba liczby mnogiej ma postać supletywną *są* (Klemensiewicz i in. 1955: 363–364; Mańczak 1975: 118–119). Ruchome końcówki występują nie

tylko w czasie przeszłym (jak w innych czasownikach), ale również w czasie teraźniejszym, np. *jam jest*. Czasownik *być* jest niedokonany, ale tworzy czas przyszły prosty z podstawą *będ-*. Czas przeszły oparty jest na temacie *by-*, np. *byłem, byliśmy*.

czas przeszły	liczba pojedyncza	liczba mnoga
1 osoba	ja byłem, ja byłam	my byliśmy, my byłyśmy
2 osoba	ty byłeś, ty byłaś	wy byliście, wy byłyście
3 osoba	on był, ona była, ono było	oni byli, one były

Tabela 1: Odmiana czasownika *być* w czasie przeszłym w języku polskim

W gwarze czasownik *być* pełni taką samą funkcję, jak w polszczyźnie ogólnej. Odmienności rozliczne napotykamy w wewnętrznej budowie gwarowych form fleksyjnych, dystrybucji końcówek oraz połączeniach z innymi wyrazami. Badania zagadnień fleksji czasowników gwarowych ograniczają się zwykle do miejscowości (Ananiewa 1995; Dziegiel 2001; Ciechosz 2001), względnie gwary lub terenu (Kurzowa 1985; Pospiszylowa 1999). W polskiej dialektologii nie ma opracowania monograficznego poświęconego fleksji czasownika¹. Formy czasownika *być* w różnych gwarach polskich szczegółowo przedstawia *Słownik gwar polskich* (SGP 1989: 175–264). Anna Pospiszylowa omawia osobliwe formy czasownika *być* występujące w gwarze istebniańskiej. Należą do nich m.in. skrócony wariant *je* od 3 osoby liczby pojedynczej *jest* oraz formy występujące w liczbie mnogiej typu: *my je są, oni są je, my nie ma są, oni nie ma są* (Pospiszylowa 1999).

Celem tego artykułu jest przedstawienie gwarowej odmiany czasownika *być* w czasie przeszłym. Uwaga skupia się głównie na omówieniu zmian morfologicznych w formach odmiennych od polszczyzny ogólnej. Materiały do analizy pochodzą z elektronicznego korpusu gwary spiskiej (Korpus Spiski). Istotnym aspektem poniższego opracowania jest także pokazanie możliwości zastosowania korpusu do badań odmienności morfologicznych w kodzie gwarowym.

2 KORPUS SPISKI – NAJWAŻNIEJSZE DANE I CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁU BADAWCZEGO

Korpus Spiski to nowe narzędzie badawcze do przeszukiwania oraz analizy tekstów i nagrań gwarowych. Korpus jest udostępniony online (adres strony: www.spisz.ijp.pan.pl). Projekt powstał w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie w latach 2015–2019.² Celem przeprowadzonych badań korpusowych było zarchiwizowanie języka, którym obecnie posługują się mieszkańcy Spisza bez

1 Literatura skupia się w większej mierze na słowotwórstwie czasownika (por. Fadecka 2010; Czarnecka 2014).

2 Pełna nazwa: *Język mieszkańców Spisza: korpus tekstów i nagrań gwarowych*. Projekt sfinansowany został przez NPRH w latach 2015–2019 (1bH 15 0166 83).

względu na wiek, wykształcenie oraz inne parametry. Podejście to różni się od tradycyjnych badań dialektologicznych, nastawionych z reguły na rejestrowanie tylko najstarszej warstwy gwary i wykluczanie młodszych lub wykształconych respondentów z badań (por. AJPP 1934: 18).

Dobór respondentów był zatem podyktowany dwoma zasadniczymi względami metodologicznymi: miał zapewnić reprezentatywność próby, ale także dokumentować charakterystyczną dla regionu mowę, czyli gwarę spiską. (Grochola-Szczepanek i in. 2019: 169)

Korpus zawiera 250 godzin nagrań przetranskrybowanych i około 2 milionów form tekstowych. Do zapisu kodu gwarowego wykorzystano standaryzowany zapis ortograficzny.

Dwa czynniki zadecydowały jednak o przyjęciu takiego zapisu. Po pierwsze, ułatwia on przeszukiwanie korpusu, tam zaś, gdzie warstwa dźwiękowa ma znaczenie (fonetyka, fonologia, morfologia, ewentualnie ich połączenie z socjolingwistyką), badacz sięgnie do pliku dźwiękowego, powiązanego ze znormalizowanym zapisem ortograficznym. Po drugie, zastosowanie znormalizowanej ortografii pozwoliło wykorzystać narzędzia służące do anotacji morfologicznej polszczyzny ogólnej. (Grochola-Szczepanek i in., 2019: 171)

Fragmety nagrań z omawianymi formami podane są poniżej w zapisie standaryzowanym. Jedyne formy czasownikowe ze zmianami morfologicznymi występują także w wersji gwarowej, np. *byłem//byłef*. Przy omawianych formach czasownikowych notuje się liczbę wystąpień w korpusie, np. *byłef* (170). Obok przykładów podawane są identyfikatory, np. (M7-1945-NowaBiała, K14-1987-Frydman), z których można odczytać podstawowe metadane o respondencie: płeć: M – mężczyzna, K – kobieta, 7, 14 – numer porządkowy, 1945, 1987 – rok urodzenia, NowaBiała, Frydman – miejscowość, z której pochodzi nagranie. Pisownia identyfikatorów jest taka sama, jaką zastosowano w korpusie: dwuczłonowe nazwy miejscowości typu *Nowa Biała* mają ciągłą pisownię, ponadto nie zawierają znaków diakrytycznych, np. *NowaBiała*.

3 CZASOWNIK BYĆ

Forma samego bezokolicznika *być* występuje w korpusie prawie 1500 razy. Liczba wszystkich słowoform tego czasownika wynosi ponad 97 tysięcy. Warto tutaj jednak nadmienić, że w rozumieniu twórców korpusu za słowoformę uznaje się wyraz lub jego element, np. forma czasownika *byłbyś* zawiera słowoformy: *był*, *by* i *ś*, zlematyzowane jako *być*, *by* i *być*. Ten ostatni element to ruchomy morfem, mogący dołączać się do innych części mowy poza czasownikiem (Grochola-Szczepanek i in. 2019: 168).

Z danych korpusu wynika, że bezokolicznik *być* zwykle poprzedzany jest formami innych czasowników *musieć*, *móc*, *mieć*. Licznie poświadczony są połączenia: *musi być* (229), *musiało być* (137), *musiał być* (97), *musiała być* (87), *musiały być* (53), *może być* (127), *mogło być* (37), *ma być* (66), *miało być* (49).

Przykłady:

- [1] *Rozumiesz dlatego musi być przydomek że żeby wiedzieli do kogo no nie?* (K2-1974-Niedzica),
- [2] *No bo dawno się młóciło na maszynie no to worki musiały być takie wiecie lniane swoje nie nie były takie żeby były kupne* (K9-1946-Trybsz),
- [3] *Trawa nie może być mokra tak jak rosa albo cosi bo niby że się zające mogą zatruć tym tak żem się starał też suszyć tą trawę* (M11-2002-Rzepiska),
- [4] *A to tak jak gadam że tak ma być fura oczesana jak jak dziewczka uczesana* (K14-1972-Trybsz).

W bazie *Korpusu Spiskiego* występują ponadto formy wskazujące na istnienie iteratiwum *bywać*, mającego znaczenie ‘istnieć, występować przez długi okres, wielokrotnie’. Poświadczone są formy bezokolicznika *bywać* (2) oraz 3 osoby liczby pojedynczej czasu przeszłego *bywało* (25) i teraźniejszego *bywa* (10).

Przykłady:

- [5] *A ja pochodzę z rodziny romskiej byłem pierwszym takim wyuczonym czelkiem jak to gadają żem się nauczył bywać na tych salonach* (M4-1947-CzarnaGóra),
- [6] *Zawsze tak bywało* (M10-1937-Lapszanka),
- [7] *Nieraz i tak bywa* (M1-1956-CzarnaGóra).

Warto wspomnieć, że obok iteratiwum w bazie występuje homonimiczny czasownik *bywać* w znaczeniu ‘mieszkać’.

4 AORYSTYCZNA POSTAĆ: BYLECH

Gwara spiska ma zachowaną aorystyczną postać 1 osoby liczby pojedynczej czasu przeszłego *bylech*, której towarzyszy przejście *-ch* → *-f* lub *-k*, czyli występują formy typu *byleł*, *byłał* lub *byłek*, *byłak*. Przejście wygłosowego *-ch* w *-f* (*na tyf staryf nogaf*) jest typową cechą spiską i obejmuje prawie cały Spisz, z wyjątkiem trzech wsi: Czarna Góra, Jurgów i Rzepiska, w których wygłosowe *-ch* realizowane jest jako *-k* (*na tyk staryk nogak*). Dane w korpusie pokazują, że w 1 osobie czasu przeszłego występują także formy ogólne typu *byłem*, *byłam*.

Liczba wystąpień:

formy z końcówką [f]: *byleł* (170), *byłał* (147), *byłek* (87), *byłak* (55); łącznie: (459),

formy ogólne [m]: *byłem* (239), *byłam* (122); łącznie: (361).

Przykłady:

- [8] *Od młodości ne to to byłem//byleł na gazdostwie gazdowaliśmy i krowym pał* (M5-1937-NowaBiała),
- [9] *Ja to tak jakosi nie bylam//byłał taka dokuczna jakem była dzieckiem* (K7-1942-LapszeWyzne),
- [10] *Zaraz ino na nogi stanęłam tom musiała gęsi paść gęsi paść bylam//byłak większa tom pasła zaś już jagnięta owieczki baranki* (K3-1931-Rzepiska).

5 FORMY ANALITYCZNE: *JA BYŁ, MY BYLI*

Oprócz form gwarowych aorystycznych typu *bylef, bylaf, byłek, bylak* lub ogólnych *byłem, byłam*, 1 osoba czasu przeszłego realizowana jest przy użyciu form analitycznych typu *ja był, ja była*. Składają się z zaimka osobowego *ja* oraz z formy 3 osoby liczby pojedynczej *był, była*.

Liczba wystąpień:

ja był (206), *ja była* (229), także z zaprzeczeniem: *ja nie był* (9), *ja nie była* (12); łącznie: (456).

Przykłady:

[11] *Ja był myśliwym* (NN³-Dursztyn),

[12] *Ja była knopka tom robiła nawet nie ino sobie ale plótnam robiła dużo ludziom* (K6-1927-Trybsz),

[13] *Ja nie była w kościele* (K6-1944-CzarnaGóra).

Formy analityczne spotykamy także w 1 osobie liczby mnogiej, np. *my byli, my były*.

Liczba wystąpień:

my byli (358), *my były* (112), także z zaprzeczeniem: *my nie byli* (7), *my nie były* (4); łącznie: (481).

Przykłady:

[14] *My byli przy Słowacji* (K9-1929-NowaBiała),

[15] *To tak się rodziło my nie były w szpitalach nikany w domu my rodziły* (K1-1928-Jurgow).

6 RUCHOMA KOŃCÓWKA

W języku polskim występuje zjawisko dołączania końcówek osobowych czasowników do innych części mowy, np. *już.em była, jeszcze.m nie był*. Jest to tzw. ruchoma końcówka, zwana także aglutynantem (NKJP). W dawnym języku polskim występował tzw. czas przeszły złożony, składający się z imiesłowu przeszłego czynnego i słowa posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym, np. *był jeśm, był jeś, był jest, byli jeśmy, byli jeście, byli są*. Wskutek wielowiekowego procesu uproszczenia, np. *jeśmy, jeście* w *-śmy, -ście* oraz łączenia się obu form w całość mamy obecnie formy *byłem, byłeś, był, byliśmy, byliście, byli*. Formy *jest* i *są* zanikły w 3 osobie. Pozostałości po dawnym czasie przeszłym złożonym możemy dopatrywać się w ruchomej końcówce czasowników. W gwarach zjawisko to występuje nieporównywalnie częściej niż w języku ogólnym. W całej bazie *Korpusu Spiskiego* odnotowano ponad 5500 przykładów dołączenia końcówek gwarowych do różnych części mowy. Zwykle końcówki czasowników dołączane są do wyrazów: *jak, już,*

tak, potem, też, raz, tam, teraz, że. Jeśli chodzi o ruchome końcówki w samym czasowniku *być*, obejmują one prawie 370 przypadków. Najczęściej łączą się ze spółnikiem *jak* (60), np. *jak.em//jak.ef był, jak.em//jak.ek była*. Wyrazy zakończone na samogłoskę łączą się z końcówkami *-f, -k, -m*, natomiast – zakończone na spółgłoskę – z końcówkami *-ef, -ek, -em*.

Liczba wystąpień:

typ z końcówką gwarową [fk]: *.f był* (44), *.f była* (93), *.k był* (23), *.k była* (41); łącznie: (201),

.ef był (38), *ef była* (67), *.ek był* (21), *.ek była* (11); łącznie: (137),

typ z końcówką ogólną [m]: *.m był* (3), *.m była* (2), *.em był* (2); łącznie: (7).

Przykłady:

[16] *To już taka.m//tako.f była rada, że się znalazł* (K7-1942-LapszeWyzne),

[17] *Już większa.m//wiyńkso.k była* (K3-1939-Lapszanka),

[18] *Jak.em//jak.ef była indyki skubać parę piórek wzięła* (K3-1939-Frydman),

[19] *Pierwszy raz.em//roz.ek był w Ameryce* (M4-1988-Jurgow),

[20] *Pierwszy raz.em//roz.em był na wywiadówce* (M11-1952-Trybsz).

7.1 Aglutynanty wolnostojące

Ciekawym faktem jest to, że ruchoma końcówka czasownika w gwarze nie zawsze łączy się z inną częścią mowy, lecz często pozostaje także wolnostojąca, np. *już em był*. Świadczy o tym sposób wymawiania: wyraźne wydzielenie końcówki oraz intonacja. W korpusie znaleziono prawie 1200 miejsc, w których występują wolnostojące aglutynanty, pochodzące od różnych czasowników. Liczba wolnostojących aglutynantów dla samego czasownika *być* wynosi około 90 przykładów. Wolnostojąca końcówka zachowuje uproszczoną formę słowa posiłkowego *jeśm*, z aorystyczną postacią *jech*, która w gwarze wymawiana jest jako: *jef, jek*.

Liczba wystąpień:

jef był (18), *jef była* (38), *jek był* (13), *jek była* (12); łącznie: (81),

ef była (2), *ek był* (1); łącznie: (3),

był jef (1), *była jef* (2), *była jek* (1); łącznie: (4).

Przykłady:

[21] *Czterdzieści років em//jef był lektorem w kościele i kantorem zarazem* (M6-1954-Dursztyn),

[22] *Choć em//jef była już dorosła i nawet em już się wydała tom zawsze jeszcze mamie tacie zawsze kupiła cosik na mikolaja* (K9-1949-Krempachy),

[23] *Cały miesiąc em//jek był tam w szpitalu* (M2-1934-Jurgow),

[24] *Kiedysi em//jek była w tym ośrodku zdrowia* (K6-1927-Trybsz).

Wolnostojące końcówki ruchome *jef, jek* występują zwykle przed czasownikiem, sporadycznie – na drugiej pozycji.

Liczba wystąpień:

był jef (1), *była jef* (2), *była jek* (1); łącznie: (4).

Przykłady:

[25] *Był em//jef pół roku na kurii* (M9-1938-Kacwin),

[26] *Była em//jek w Rzymie długo* (K4-1943-CzarnaGora).

6.2 Partykuła *že-*

Gwarowe aglutynanty typu *jef, jek*, pod wpływem polszczyzny potocznej, w której występują formy z partykułą typu *žem, žeśmy* (*ja žem był, my žeśmy czytali*), realizowane są także w wersji *zef, zek, rzadziej žem*.

Liczba wystąpień:

zef był (7), *zef była* (21), *zek był* (3), *zek była* (1); łącznie: (32),

žem był (2), *była* (2); łącznie: (4).

Przykłady:

[27] *jak žem//zek był mały no to mama mi kupiła taką siatkę nie wędkarską ba na na motyle* (M13-2006-Trybsz),

[28] *A w Irlandii žem//zef był pięć roków* (M4-1977-LapszeWyzne),

[29] *Potem žem//zef była w Krakowie na na filologii na Akademii Pedagogicznej* (K7-1978-Falsztyn),

[30] *Jak žem był małym jeszcze takim chłopcem žem do podstawówki chodził* (M4-1993-Falsztyn).

W dwóch wystąpieniach forma *žem* jest po czasowniku:

[31] *Mówiłam że że była žem//zef w tym Krakowie* (K9-1946-Trybsz),

[32] *Piętnaście roków czy szesnaście była žem//zef w tym u tej pani com w tej Krakowie* (K7-1944-LapszeNizne).

7 LICZBA MNOGA

7.1 Końcówka *-my* w 1 osobie

W 1 osobie liczby mnogiej czasu przeszłego oprócz powszechnych form analitycznych *my byli, my były*, stosuje się także formy z końcówką *-my*, np. *bylimy, byłymy*. Ogólnopolska końcówka *-śmy* występuje rzadko.

Liczba wystąpień:

bylimy (109), *byłymy* (32); łącznie: (141),

byliśmy (17), *byłyśmy* (1); łącznie: (18).

Przykłady:

[33] *Byliśmy//bylimy w tym spółku Świętego Wojciecha w Trnawie zaś w Martinie* (K6-1927-Trybsz),

[34] *Byłyśmy//byłymy na Węgrzech z tym występem byliśmy//byłymy w Polsce tutaj już ani nie pamiętam gdzie od morza* (K18-1934-Niedzica).

7.2 Rodzaj męskoosobowy i niemęskosobowy

Zauważa się odmiennosc w stosowaniu form niemęskoosobowych *byliśmy, my były, byliście, byli*. Występują one nie tylko w odniesieniu do osób rodzaju żeńskiego, ale także grup mężczyzn i kobiet, rodzin i par obojga płci. W polszczyźnie ogólnej na określenie grupy osób płci męskiej i żeńskiej używa się formy męskoosobowej *byliśmy, byliście, byli*. Formy *byliśmy, byliście, byli* odnoszą się do osób rodzaju żeńskiego. W gwarze miejscowości Niedzica powszechnie występuje zjawisko użycia form niemęskoosobowych typu *byliśmy, my były, byliście, byli* w odniesieniu do grupy mieszanej.

Przykłady:

- [35] *Choćby było dziesięciu chłopów gdzieś w kupie a jeden będzie coś opowiadał o chłopach o ... nie wiem ogólnie o płci męskiej to nie powie że byliśmy//byliśmy nie byliśmy//byliśmy ino że byliśmy//byliśmy* (M-1992-NiedzicaZamek),
- [36] *W Niedzicy zaś zaś baba chłop to zaś jak to to zaś gadają że byliśmy//byliśmy grabić* (K-1947-LapszeWyzne),
- [37] *W Niedzicy gadają chło... na chłopy byliśmy//byliśmy byliśmy//byliśmy* (K14-1946-Kacwin).
- [38] *W listopadzie my były u księdza* [informatorka mówi o sobie i mężu] (K20-1963-Niedzica),
- [39] *My były tak do dziś u Boga za piecem* [informatorka mówi ogólnie o mieszkańcach] (K7-1939-Niedzica).

W nazwach deprecjatywnych typu *chłopy, wojaki, żandarmy* występuje mieszanie rodzaju męskoosobowego oraz niemęskoosobowego, np. *chłopy były* (6), *byli chłopy* (3), *chłopy byli* (1).

W gwarze powszechne jest zjawisko używania form liczby mnogiej w odniesieniu do osób starszych, czyli zjawisko tzw. *dwojenia* lub *pluralis maiestaticus* (Grochola-Szczepanek 2012: 150–151). Liczbę mnogą stosuje się także w kontaktach z osobami nieznanymi.

Przykłady:

- [40] *Nie we młynie tam u tego u Piotrka? byliście* [informator pyta eksploratora] (M1-1952-Trybsz),
- [41] *Byliście kiedy w tym sklepie nie byliście?* [informator pyta eksploratora] (M7-1945-Czar-naGora).

W nagraniach zarejestrowano także przypadki użycia 3 osoby liczby mnogiej w odniesieniu do jednej osoby typu: *dziadek byli, matka byli*. Tego rodzaju konstrukcje występują w sytuacjach, kiedy mówi się o osobie szczególnie szanowanej i poważanej. Zjawisko to określane jest jako tzw. *trojenie* (Grochola-Szczepanek 2012: 184).

Przykłady:

- [42] *No jeszcze jak moja mama byli* (K7-1944-LapszeNizne),
- [43] *Mój ojciec byli chłopakiem to nam zawsze opowiadali* (K1-1935-Frydman),
- [44] *Dziadek byli dziadek był wdowcem* (M2-1950-Rzepiska).

8 METADANE A ZRÓŻNICOWANIE FORM

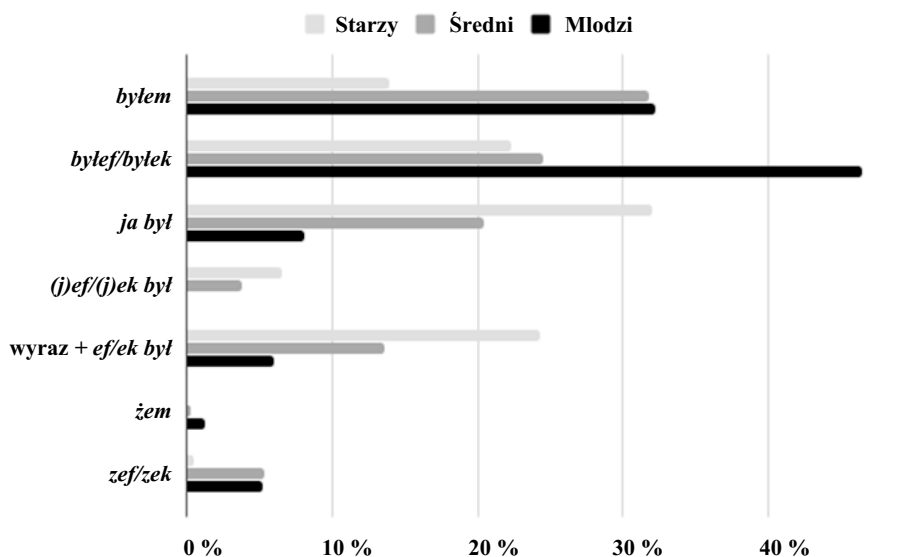
Metadane udostępnione w *Korpusie Spiskim*, m.in. płeć, wiek, miejsca zamieszkania, wykształcenie, pozwalają na badanie zależności kodu gwarowego od czynników socjalno-demograficznych oraz geograficznych. Rezultaty wyszukiwania można dowolnie ograniczać, stosując jeden lub kilka filtrów. Umożliwia to szczegółową analizę wyników odfiltrowanych do dowolnie wybranych atrybutów. Przykładowo można zawęzić pytanie o formę 1 osoby liczby pojedynczej czasu przeszłego tylko do jednej miejscowości lub tylko do kobiet urodzonych w 1950 roku.

Mając na uwadze formy czasu przeszłego, warto wziąć pod uwagę zależność dwóch czynników: wieku oraz miejsca zamieszkania respondentów. Z wynotowanych powyżej form czasu przeszłego zauważa się, że najbardziej zróżnicowaną postać ma 1 osoba liczby pojedynczej (tabela 2). W pozostałych osobach różnice w stosunku do polszczyzny ogólnej są mniejsze i nie ma aż tylu wariantów.

1 osoba liczba pojedyncza	formy
typ I postać aorystyczna	<i>bylef, bylaf, bylek, bylak</i>
typ II postać ogólna	<i>bylem, bylam</i>
typ III postać analityczna	<i>ja był, ja była</i>
typ IV ruchoma końcówka z inną częścią mowy	<i>.f był, .f była, .k był, .k była .ef był, ef była, .ek był, .ek była</i>
typ V ruchoma końcówka wolnostojąca	<i>jef był, jef była, jek był, jek była ef była, ek był</i>
typ VI ruchoma końcówka z partykułą <i>že-</i>, postać aorystyczna	<i>zef był, zef była, zek był, zek była</i>
typ VII ruchoma końcówka z partykułą <i>že-</i>, postać ogólna	<i>żem był, żem była</i>

Tabela 2: Typy form 1 osoby liczby pojedynczej czasu przeszłego czasownika *być*

Dane pokazują, że formy analityczne typu *ja był, ja była* dominują w najstarszym pokoleniu (60+) i są czterokrotnie popularniejsze w tej grupie niż w najmłodszej (poniżej 40 roku życia). Domeną starszych respondentów są także formy z aglutynantem typu *.f był, .k był, .ef był, .ek był* oraz *jef był, jek był*. Młodzi informatorzy czterokrotnie rzadziej używają ruchomej końcówki przyłączonej do innych wyrazów. Wolnostojące ruchome końcówki typu *jef był, jek był* nie występują w ogóle u najmłodszych. Formy te zostały wyparte przez leksem stosowany w potocznym języku ogólnym: *żem był*, który w gwarze przybiera także postać *zef był, zek był*. Młodzi mieszkańcy najczęściej używają form *bylem, bylam* w różnych wariantach: ogólnym i aorystycznym (zob. wykres 1).

Wykres 1: Formy 1 osoby liczby pojedynczej czasu przeszłego

Dane ilustrują procentowe użycie danego wariantu w obrębie grupy wiekowej.

Filtr geograficzny uwidacznia wyraźny podział miejscowości z wymową wygłosowego *-f* oraz *-k*. Formy z *-f* typu *byleŃ*, *byłaŃ* występują powszechnie prawie na całym obszarze Spisza, w 12 wsiach: Dursztyn, Falsztyn, Frydman, Kacwin, Krempachy, Łapszanka, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzica, Niedzica-Zamek, Nowa Biała, Trybsz. Formy z *-k* typu *bylek*, *bylak* używane są w trzech wsiach: Czarna Góra, Jurgów i Rzepiska. Cecha ta jest charakterystyczna dla sąsiadującej ze Spiszem gwary podhalańskiej i wyróżnia te 3 wioski na Spiszu. Dane korpusowe ponadto pozwalają zauważyć rozprzestrzenianie się realizacji wygłosowego *-ch* jako *-k* na miejscowości, którym tradycyjnie przypisywano tylko wymowę z wygłosowym *-f* typu *byleŃ*, *byłaŃ* (Małecki 1928; Sobierajski 1966–1977). Według danych z korpusu, formy z wygłosowym *-k* typu *bylek*, *bylak* występują nie tylko we wsiach Czarna Góra, Jurgów, Rzepiska, lecz pojawiają się także u respondentów mieszkających we Frydmanie, Nowej Białej, Kacwinie, Łapszance, Trybszu. Wpływ na realizację wygłosowego *-k* w tych wsiach mają głównie dwa czynniki: pochodzenie respondentów z innej wsi, w której występuje cecha *-k* oraz stały kontakt z gwara podhalańską, głównie poprzez pracę na Podhalu. Gwarę podhalańską uważa się za bardziej prestiżową i dlatego pozbywa się spiskiej wymowy *-ch* jako *-f*.

9 PODSUMOWANIE

Przedstawiona kategoria czasu przeszłego w czasowniku *być* skłania do kilku ogólniejszych wniosków.

Po pierwsze, czas przeszły zawiera szereg osobliwych zjawisk, niewystępujących w języku ogólnym. Charakteryzuje się aorystycznymi formami typu *byłef*, *byłek*, wolnostojącymi aglutynantami typu *jef był*, *jek był*, formami analitycznymi typu *ja był*, *my byli*, połączeniami typu *babka byli*, *chłopy były*. Niektóre z tych zjawisk nie ograniczają się tylko do gwary spiskiej, ale swym zasięgiem obejmują także inne gwary.

Po drugie, analiza oparta jest na danych korpusowych nagranych w latach 2015–2018, zatem omawiane formy czasu przeszłego są aktualnie używane przez mieszkańców tego regionu. Szczególnie żywymi strukturami są: aorystyczne formy *byłef*, *byłek*, formy analityczne typu *ja był* oraz formy ruchome końcówki typu *tam.ef była*, *jek był*.

Po trzecie, z analizy metadanych wynika, że występowanie poszczególnych typów konstrukcji uzależnione jest głównie od wieku. Starsi respondenci preferują formy analityczne oraz z ruchomą końcówką, natomiast młodzi – formy syntetyczne. Występowanie form aorystycznych typu *byłef* i *byłek* jest ponadto uwarunkowane geograficznie.

Po czwarte, dane korpusowe ujawniają, że wymowa wygłosowego *-ch* jako *-k* typu *byłek*, *byłak* rozprzestrzenia się na obszar, w którym występuje realizacja *-f*, czyli *byłef*, *byłaf*. Nie stwierdzono odwrotnych przypadków.

Po piąte, analiza czasu przeszłego pokazuje szereg dynamicznych zmian m.in. przechodzenie od form analitycznych do syntetycznych. Formy analityczne oraz ruchome końcówki z innymi częściami mowy używane są tylko w znikomym stopniu przez młodych respondentów. Aglutynanty wolnostojące w ogóle nie występują w tej grupie pokoleniowej. Formy te powolnie będą zanikały w kodzie gwarowym.

Po szóste, dane korpusowe stanowią dobre źródło do badań zmian morfologicznych. Częstsze zjawiska gramatyczne są dobrze reprezentowane w bazie, co pozwala na analizę ilościową i odróżnienie zjawisk marginalnych od typowych.

Po siódme, podczas wyszukiwania wyników związanych z czasem przeszłym zauważano także zmiany morfologiczne w innych czasownikach. Materiał mógłby stać się podstawą do opracowania fleksji czasowników w gwarze spiskiej.

LITERATURA

- AJPP 1934** = Mieczysław Małecki – Kazimierz Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia 1: 500 map, 2: wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów*, Kraków: PAU, 1934.
- Ananieva 1995** = Natalia Ananieva, Fleksja czasownika w gwarze wsi Maćkowce i Szaróweczka na Podolu, *Studia polszczyzny kresowej* 8 (1995), 51–61.
- Cechosz 2001** = Iwona Cechosz, *Polska gwara wsi Oleszkowiec na Podolu: fleksja imienna i werbalna*, Kraków: DWN, 2001.
- Czarnecka 2014** = Katarzyna Czarnecka, *Słowotwórstwo gwar polskich na Ukrainie: czasownik*, Kraków: Libron – Filip Lohner, 2014.
- Dziegiel 2001** = Ewa Dziegiel, *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych: fleksja imienna i werbalna*, Kraków: DWN, 2001.
- Fadecka 2010** = Anna Fadecka, *Słowotwórstwo czasownika w gwarze*, Łódź: Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, 2010.

- Grochola-Szczepanek 2012** = Helena Grochola-Szczepanek, *Język mieszkańców Spisza: pleć jako czynnik różnicujący*, Kraków: IJP PAN, 2012 (Prace IJP PAN 139), [http://rcin.org.pl/Content/49559/1%C3%84%E2%84%A2zyk%20mieszka%C4%B9%E2%80%9Ec%C4%82%C5%82w%20Spisza%20\(18%20IX%202014\).pdf](http://rcin.org.pl/Content/49559/1%C3%84%E2%84%A2zyk%20mieszka%C4%B9%E2%80%9Ec%C4%82%C5%82w%20Spisza%20(18%20IX%202014).pdf) (21.09.2019).
- Grochola-Szczepanek i in. 2019** = Helena Grochola-Szczepanek – Rafał L. Górski – Ruprecht von Waldenfels – Michał Woźniak, *Korpus języka mówionego mieszkańców Spisza*, *LingVaria* 55.1 (2019), 165–180, https://spisz-wew.ijp.pan.pl/pliki/lv_spisz.pdf (21.09.2019).
- Klemensiewicz i in. 1955** = Zenon Klemensiewicz – Tadeusz Lehr-Spławiński – Stanisław Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: PWN, 1955.
- Korpus Spiski** = *Język mieszkańców Spisza: korpus tekstów i nagrań gwarowych*, <https://www.spisz.ijp.pan.pl> (21.09.2019).
- Kurzowa 1985** = Zofia Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich*, Warszawa: PWN, 21985.
- Laskowski 1998** = Roman Laskowski, *Paradygmatyka*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia*, red. Renata Grzegorzczkova – Roman Laskowski – Henryk Wróbel, Warszawa: PWN, 1998, 21998, 151–221.
- Małecki 1928** = Mieczysław Małecki, *Spiskie -χ*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* 2, Kraków: Gebethener & Wolff, 1928, 443–449.
- Mańczak 1975** = Witold Mańczak, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa: PWN, 21975.
- NKJP** = *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://nkjp.pl> (21.09.2019).
- Pospiszyłowa 1999** = Anna Pospiszyłowa, *Osobliwości w odmianie czasownika być w gwarze istebniańskiej*, *Slavia Occidentalis* 56 (1999), 77–82.
- SGP 1989** = *Słownik gwar polskich* 3, red. Jerzy Reichan – Stanisław Urbańczyk, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989.
- Sobierajski 1966–1977** = Zenon Sobierajski, *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji I–IV*, Warszawa: PWN, 1966–1977.

POVZETEK

Značilnosti preteklika spiškega narečnega glagola *być* ‘biti’ na osnovi korpusnih podatkov

Korpusni podatki kažejo, da ima kategorija preteklika glagola v narečnem kodu veliko posebnosti. Mednje mdr. spadajo ohranjene arhaične oblike tipa *bytech*, velika pogostnost oblik s premičnim vrhom tipa *tam.em był*, pojav prosto stoječih aglutinantov tipa *em był* in analitične oblike tipa *ja był*. Ti pojavi so povezani s stoletnim razvojem poljskega jezika. Značilne so tudi spremembe v rabi spola moških in nemoških osebnih oblik tipa *babka byli, chłopcy były*.

Preteklik glagola *być* ‘biti’ je močno razčlenjen. Prva oseba ednine obsega kar sedem tipov oblik, ki trenutno obstajajo v govoru prebivalcev spiških vasi. Uporaba določene vrste konstrukcije je odvisna predvsem od starosti. Starejši anketiranci pogosteje uporabljajo analitične oblike in premične končnice, mlajši pa sintetične oblike. Oblika aorista *byłef* se pojavlja v vaseh, kjer izglasni *-x* izgovarjajo kot *-f*; oblika *bylek* pa v vaseh, kjer se *-x* izgovarja kot *-k*. Korpusni podatki so pokazali, da se oblike z izglasnim *-k* širijo tudi v vaseh, v katerih so se prvotno pojavljale oblike z izglasnim *-f*.